

Отримано: 10 січня 2018 р.

Прорецензовано: 18 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: zdubna@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-162-168

Власюк С. Військові традиції доби визвольних змагань 1917–1921 років у сучасній українській армії / С. Власюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 162–168.

УДК 321:93 (477)

Сергій Власюк

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ

1991 р. всі військові частини колишнього Радянського Союзу, що розміщувалися на території України, переходили під її підпорядкування. Таким чином Україна успадкувала від радянської армії частину її війська з отриманими ще в радянський час найменуваннями. Проте відмовлятися від них ЗСУ не спішили, проходив процес консервації назв військових підрозділів. Процес переходу від радянської армії до української затримався на роки і пройшов у два етапи: спочатку йшов процес декомунізації армії, а потім здобуття нею власне українських національних рис.

Ключові слова: указ, постанова, військова частина, Армія УНР.

Сергей Власюк

ВОЕННЫЕ ТРАДИЦИИ ЭПОХИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1917–1921 ГОДОВ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ

1991 все воинские части бывшего Советского Союза, которые размещались на территории Украины, перешли под ее подчинения. Таким образом Украина унаследовала от советской армии часть ее войска с полученным еще в советское время наименованиями. Однако отказываться от них ВСУ не спешили, проходил процесс консервации названий воинских подразделений. Процесс перехода от советской армии к украинской задержался на годы и прошел в два этапа: сначала шел процесс декоммунизации армии, а затем получения ею собственно украинских национальных черт.

Ключевые слова: указ, постановление, военная часть, Армия УНР.

Serhii Vlasiuk

THE MILITARY TRADITIONS OF LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1921 IN CONTEMPORARY UKRAINIAN ARMY

In 1991 all the military units of the former Soviet Union, which stationed on the territory of Ukraine, passed under its subordination. Thus, Ukraine inherited part of its troops from the Soviet Army with titles received in Soviet times. However, AFU did not rush to abandon from them, it was the process of preserving the names of military units. The process of transition from the Soviet Army to the Ukrainians was delayed for years and took place in two stages: initially followed the process of decommunization of the army, and then its acquisition of the Ukrainian national traits. Chronologically, the end of the first stage did not mean the beginning of the second, because some military units or educational institutions, for example, in their names did not have an attachment to Soviet times, or they were assigned the name of the figure of the Liberation Struggle at a time when the absolute majority of others subdivision of the Armed Forces, at least by name, remained «soviet».

Key words: edict, decree, military unit, Army of UPR.

Збройні Сили України є одним з найважливіших державних інститутів, проте за період незалежності їхнє становлення відбувалося не завжди на національній ідеологічній основі. В умовах військової агресії держава в першу чергу повинна переглянути основоположні підвалини їхньої реорганізації, в тому числі і в символіці та назвах військових структур. Ця проблематика уже знайшла своє відображення у публікаціях Ж. Денисюк, Р. Забілого, В. Карпова, П. Костюка, М. Слободянюка, О. Фешовця. У соту річницю початку Визвольних змагань особливо актуальним є привнесення у сучасні Збройні Сили традицій українських національних військових формувань періоду 1917-

1921 рр. Завданням цієї статті якраз і виступає дослідження даного процесу у період від здобуття незалежності до сьогодення.

Перші зміни в силових структурах відбулися після створення Національної гвардії і пов'язані саме з тими частинами, які увійшли до її складу. Так, наприклад, 290 оперативний Новоросійський Червонопрапорний полк внутрішніх військ МВС СРСР спочатку було включено до Національної гвардії як 1-у (Київську) дивізію, в результаті реформ у складі Національної гвардії і Внутрішніх військ середини 1990х рр. її було переведено під управління 24-ї окремої бригади НГУ (з 1998 р. бригади спеціального призначення), 1999 р. їй присвоєно почесне найменування «Київська», але в процесі розформування Національної гвардії 2000 р. підрозділ увійшов до складу ЗСУ, як 1 окремий Новоросійсько-Київський ордена Червоного Прапора полк спеціального призначення ЗСУ (фактично повернуто радянську назву підрозділу) [27]. 2006 р. полк у своїй назві втратив слово «Новоросійський» [24], а з 2015 р. – це Окремий Київський полк Президента України [25]. 2016 р. Міністерство оборони розглядало пропозицію про його перейменування на полк Січових Стрільців [17].

Помітніше проходив процес відмови від радянських назв у військових закладах освіти, але й він, по-перше, не завжди повністю змінював назву навчального закладу, а, по-друге, стосувався не всіх навчальних закладів. Наприклад, Указ Президента 2000 р. змінював назви визначеної кількості навчальних закладів. Згідно нього, наприклад, Київське вище загально-військове командне двічі Червонопрапорне училище ім. М. В. Фрунзе перейменовано у Військовий двічі орденів Червоного Прапора інститут керівного інженерного складу Національної академії оборони України, Київське вище військове двічі Червонопрапорне училище зв'язку стало Київським військовим двічі орденів Червоного Прапора інститутом управління і зв'язку. Можна помітити, що ці навчальні заклади у своїх назвах втратили присвоєне їм ім'я радянського воєначальника чи радянських організацій в результаті набуття учбовим закладом вищого статусу (інституту), при цьому частково змінювалася і назва закладу. По такому ж принципу Кам'янець-Подільське вище військово-інженерне командне училище втратило приставку «ім. В. К. Харченка», Полтавське вище військове командне училище зв'язку – приставку «ім. Маршала Радянського Союзу К. С. Москаленка», Житомирське вище ордена Жовтневої революції Червонопрапорне училище радіоелектроніки протиповітряної оборони – приставку «ім. Ленінського комсомолу» (1999 р. йому присвоєно ім'я С. П. Корольова), а Харківське гвардійське вище танкове командне ордена Червоної Зірки училище ім. Верховної Ради України перейменовано у Харківський гвардійський ордена Червоної зірки інститут танкових військ ім. Верховної Ради України, Одеське вище артилерійське командне ордена Леніна училище ім. М. В. Фрунзе стало Одеським ордена Леніна інститутом Сухопутних військ [27], а ось Сумському вищому артилерійському командному двічі Червонопрапорному училищу ім. М. В. Фрунзе з набуттям статусу інституту було присвоєно ім'я Б. Хмельницького [15].

Проте були випадки, коли з набуттям вищого статусу поверталася і стара назва. Наприклад, Львівське вище військово-політичне ордена Червоної Зірки училище 1992 р. було перейменовано у Львівське вище військове училище, яке фактично стало Відділенням військової підготовки при «Львівській політехніці». 1997 р. відділення підвищено до Військового інституту, який уже 2000 р. стає Львівським військовим ордена Червоної Зірки інститутом імені гетьмана Петра Сагайдачного при Національному університеті «Львівська політехніка» [32]. Приставки «ордена Червоної Зірки» він позбувся після реорганізації у Академію Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного 2009 р. [14]. Частково очищення від радянського спадку відбувалося шляхом закриття установ: наприклад, зник Військовий двічі орденів Червоного Прапора інститут ракетних військ і артилерії імені Богдана Хмельницького Сумського державного університету після його ліквідації і реорганізації у кафедру військової підготовки [13]. Згідно Постанови Кабінету Міністрів 1992 р. «Про реформу системи військової освіти» частина навчальних закладів, яким було присвоєно імена радянських діячів, перейменовувалися шляхом позбавлення присвоєного імені [16]. Також згідно цієї Постанови чимало військових навчальних закладів, що мали радянські назви, було об'єднано з іншими зі зміною назви. Наприклад, було створено Київський інститут Військово-Повітряних Сил на базі Київського вищого військового авіаційного інженерного училища та Васильківського військового авіаційно-технічного училища імені 50-річчя Ленінського комсомолу України, Київський інститут Сухопутних військ на базі Київських вищих танкового інженерного ордена Червоної Зірки училища імені Маршала Радянського Союзу І. Якубовського та зенітного ракетного інженерного ордена Леніна Червонопрапорного училища імені С. Кірова, Одеський інститут Сухопутних військ на базі

Одеських вищих військових об'єднаного училища, об'єднаного командно-інженерного училища протиповітряної оборони, артилерійського командного ордену Леніна училища імені М. Фрунзе.

Привертають увагу регіональні особливості у назвах навчальних закладів. Наприклад, 2003 р. Луганському ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою було присвоєно ім'я героїв Молодої гвардії [19] (*Комунальний заклад «Луганський обласний ліцей-інтернат «Кадетський корпус імені героїв Молодої гвардії»* створено у 1993). З іншого боку 1992 р. на базі Львівської спеціальної школи-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою було утворено Львівський військовий ліцей з присвоєнням йому імені Героїв Крут [16].

На найвищому рівні (згідно Указу Президента 2000 р.) у назвах оперативного командування, армійських корпусів, дивізій, бригад, полків, батальйонів, загонів, арсеналів, вузлів зв'язку було збережено прив'язку до ордену Червоного Прапора, Червоної Зірки, Жовтневої революції, Леніна [27]. Цим указом фактично було закріплено назви військових частин української армії, які вони отримали ще під час радянських часів. Лише окремі військові частини у своїй назві позбулися присвоєного в радянські часи імені. Серед них, наприклад, 128 гвардійська мотострілецька Туркестанська двічі Червонопрапорна дивізія втратила приставку «ім. Маршала Радянського Союзу Гречка А. А.», 25 гвардійська мотострілецька Синельниківсько-Будапештська Червонопрапорна орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія приставки – «ім. В. І. Чапаєва», 327 гвардійський мотострілецький Севастопольський ордену Богдана Хмельницького полк приставки – «ім. Радянсько-болгарської дружби», 7 мотострілецький Прикарпатський ордену Суворова полк ім. 60-річчя ВЛКСМ перейменовано у 7 механізований Прикарпатський ордену Суворова полк, 62 винищувальний авіаційний полк ім. 50-річчя ВЛКСМ перейменовано у 9 винищувальну авіаційну Севастопольську бригаду, 48 мотострілецьку Ропшинську орденів Жовтневої революції та Червоного прапора дивізію ім. М. І. Калініна перейменовано у 92 окрему механізовану Ропшинську орденів Жовтневої революції та Червоного прапора бригаду. Окремо радянські назви консервували укази, згідно яких встановлювалося право військової частини на власний бойовий прапор [33]. Чимало армійських підрозділів також було розформовано: 38-й армійський ордену Червоного прапора корпус, 254-ту механізовану Черкаську орденів Леніна, Червоного прапора, Суворова, Кутузова і Богдана Хмельницького дивізію, 51-шу окрему гвардійську механізовану Перекопсько-Харківську Празько-Волинську ордену Леніна, двічі ордену Червоного прапора, орденів Суворова і Кутузова бригаду, 138-му винищувальну авіаційну Павлоградсько-Віденську Червонопрапорну ордену Суворова дивізію.

Змінювалися назви військових структур і через їхнє переформування. Так, 2015 р. Головному військово-медичному клінічному ордену Червоної зірки центру «Головний військовий клінічний госпіталь» було надано статус національного і відповідно перейменовано у Національний військово-медичний клінічний центр «Головний військовий клінічний госпіталь» [23]. У 1990-х рр. військовим частинам в основному присвоювали почесні найменування, пов'язані з їхньою дислокацією (Київська, Слобожанська, Закарпатська). Пізніше окремим військовим частинам було присвоєно імена військових діячів. З 2000-х появилися військові частини з присвоєним їм ім'ям князя Данила Галицького, І. Кожедуба, В. Петрова, О. Покришкіна. Проте це були лише окремі укази щодо окремих військових частини. У більшості випадків присвоєнню імен не приділяли належної уваги, особливо якщо мова йшла про присвоєння іменем того діяча, який боровся за незалежність у період Визвольних змагань 1917-1921 рр. Наприклад, згідно указу В. Ющенка 2005 р. військовим частинам мало бути присвоєно імена видатних діячів УНР та ЗУНР [34], але на виконання цього указу 2008 р. було присвоєно лише ім'я П. Франка 7 бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних сил Збройних сил України [30]. Варто зауважити, що 13 червня 2007 р. Львівська обласна рада звернулася до Міністра оборони з проханням подати Президенту клопотання про присвоєння почесного найменування «Захід» імені Петра Франка повітряному командуванню «Захід» Повітряних сил Збройних сил України: «Петро Франко – син великого Каменяра, організатор «Пласту», четар Українських Січових Стрільців, сотник Української Галицької Армії, організатор, творець та перший командувач Авіації УГА, письменник, вчений-хімік та винахідник, член Наукового Товариства ім. Шевченка – заслуговує на увічнення його імені у Повітряних силах Збройних сил України» [18].

З іншого боку є приклади, коли й військові частини, і за їхньої ініціативи місцеві органи влади, пропонуючи Міністерству оборони змінити назву своїх військових частин, не відмовлялися від збереження у них радянських елементів [3]. Та й самі військові частини свою історію нерідко

пов'язували з радянськими військовими формуваннями, а не українськими національними. Наприклад, 2013 р. в Яворівському гарнізоні відбулося святкування 95-ї річниці створення 24 окремої механізованої Самаро-Ульянівської, Бердичівської, Залізної, ордена Жовтневої революції, тричі орденів Червоного прапора, орденів Суворова та Богдана Хмельницького бригади імені князя Данила Галицького, яка веде свою історію від радянських формувань періоду революції. До ювілею було приурочене і відкриття пам'ятного знаку першому командирі дивізії [11].

Відчутніші зрушення відбулися після Революції Гідності. Відбувся новий етап присвоєння імен військовим частинам, в якому серед інших 23 серпня 2017 р. Указом Президента 72 окрему механізовану Красноградсько-Київську бригаду перейменовано на 72 окрему механізовану бригаду імені Чорних Запорожців [31]. Назватися Чорними Запорожцями було ініціативою самої бригади [1]. Врешті, повністю військові частини позбавилися у своїх назвах приставок, які пов'язували їх з радянськими часами (ордена Червоного прапора, Червоної зірки, Леніна та ін., а разом з тим і орденів Суворова, Кутузова, Б. Хмельницького, які вручалися в той час) після Указу Президента 18 листопада 2015 р. [25]. Також 2016 р. з почесних найменувань військових частин зникло слово «гвардійський» [26]. З 1992 р. гвардійські звання були скасовані щодо усіх військових частин ЗСУ, за винятком Національної гвардії. 2000 р. Указом Л. Кучми усім військовим частинам, що мали гвардійські звання з часів Другої світової, їх було повернуто. Варто також зазначити, що нумерація військових частин, закріплена ще в радянські часи, збереглася і до нині.

2017 р. Президент присвоїв ім'я Б. Хмельницького одній із військових частин, мотивуючи це тим, що цього року Українська держава відзначає сторіччя Української революції, а полк ім. Б. Хмельницького, створений 1917 р., був першою українською військовою частиною, сформованою на добровольчих засадах (згодом стало відомо, що цією частиною є Президентський полк). У риторичі П. Порошенка помітна закономірність: сучасна Україна продовжує боротьбу за незалежність, розпочату сто років тому, саме тоді було створено першу добровольчу частину, перший український орган військового управління (Український військовий генеральний комітет), військова агресія «червоної» і «білої» Росії названа гібридною, серед звитяг тодішнього українського війська Президент в першу чергу називає звільнення Сходу України та Криму. Підсумовує у своєму виступі ці аналогії такими словами: «Найбільшим проявом поваги, на мою думку, буде встановлення та утвердження символічного зв'язку між українськими воїнами минулого і сьогодення» [21].

Про такий же символічний зв'язок Президент говорив і в інших своїх виступах. Так у вітальному слові з нагоди Дня Військово-морських сил України Президент акцентував увагу на тому, що історія нашого флоту бере початок з 29 квітня 1918 р., коли над кораблями флоту УНР був піднятий національний прапор [4]. Варто зазначити, що подібним символізмом були наповнені різного роду заходи, які відбувалися в перші роки незалежності. Наприклад, символічним було проведення особливим складом організаційної групи ВМС України урочистих зборів з нагоди 74-ї річниці підняття Державного прапора УНР на кораблях Чорноморського флоту 29 квітня 1992 р. коли почалися переговори між Україною і Росією щодо долі Чорноморського флоту. Тоді ж вперше було запропоновано цього дня відзначати День Військово-морських сил України [5]. Українським законодавством 1996 р. цим днем було затверджено 1 серпня. 2006 р. День Військово-морських сил було перенесено на першу неділю липня, з 2008 р. це День флоту України. В. Янукович переніс святкування Дня флоту на останню неділю липня. 2015 р. День Військово-морських сил Збройних сил України знову почали відзначати у першу неділю липня. Іншим символічним актом була передача 24 серпня 1992 р. 1-му полку Національної гвардії України прапора 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР [6].

Важливим є й наслідування сучасними силовими структурами символіки доби Визвольних змагань. Наприклад, серед більшості проектів прапора українського флоту, які створювалися у 1990-х рр., пропонували використовувати затверджений 1918 р. У результаті він і став прапором ВМС України [9, с. 111-112]. На емблемі Міністерства оборони розміщено символи, які використовувалися на рангових відзнаках генералів Армії УНР та УГА [10, с. 181], Бойовому прапорі військової частини ЗСУ – символи Українських Січових Стрільців [10, с. 190], Бойовому прапорі військової частини СБУ – Армії УНР [7]. Традиції Армії УНР були використані і в оформленні дерев'яного древка прапора Служби безпеки України [9, с. 181]. Девіз на Бойовому прапорі військової частини ЗСУ взято з військового маршу УСС.

Чи не найбільші зміни можна було помітити на військовому параді, приуроченому до Дня Незалежності України у 2017 р. Наприклад, церемонійний історичний однострій почесної варти був ви-

конаний за аналогією до форми почесного конвою гетьмана Павла Скоропадського, також елементи однострою періоду Директорії увійшли в повсякденний парадний однострій [1]. На параді були вишенені прапори полку ім. Б. Хмельницького та Третьої Залізної дивізії Армії УНР, грав марш, написаний М. Лисенком, який використовувала Армія УНР. У своєму виступі з нагоди Дня Незалежності Президент проводив аналогію з подіями сторічної давності, зауваживши, що під цими прапорами вояки також боронили незалежність від Москви [2]. Варто зазначити, що на початку 1990-х рр. передбачалося передавати прапори військових частин, що раніше були частинами радянської армії, до музею історії Великої Вітчизняної війни, а у офіційних заходах використовувати прапор України.

Важливим в цьому контексті стало підписання П. Порошенком документа під назвою «Предмети уніформи і знаки відмінності Збройних сил України», відповідно до якого українська армія позбавляється головного символу радянської доби – п'ятикутної зірки. Хоча цей символ на законодавчому рівні ще й досі закріплений у іншій сфері: 1998 р. Л. Кучма видав Указ про встановлення відзнаки «Герой України», згідно якого ця відзнака має орден «Золота Зірка» та орден Держави [28] з описами цих орденів (Золота Зірка – аналог звичної в радянські часи п'ятикутної зірки). Закон України «Про державні нагороди України» 2000 р. також зафіксував, що Герою України вручається орден «Золота Зірка» (варто зазначити, що усі редакції цього закону, включно з останньою 2017 р. [8] не переглядали зміни ордену, який мав вручатися Герою України). 2002 р. Президент своїм Указом «Про звання Герой України» ліквідував попередній свій указ 1998 р. і затвердив новий опис ордену «Золота Зірка», яким знову виступила п'ятикутна зірка [29]. Після прийняття декомунізаційних законів відбувалася заміна бойових прапорів: зазвичай вони залишалися такими ж по кольору, але радянські символи замінювали на українські. З емблем військових підрозділів почали зникати гвардійські (гергівські) стрічки. Міністр оборони затвердив нові правила носіння військової форми одягу та нові знаки розрізнення. При цьому носіння старої форми і знаків розрізнення дозволено до кінця 2018 р. За свідчення представника групи розробників форми для української армії В. Гайдукевича у новій уніформі будуть елементом військової символіки часів Визвольних змагань: чотирипроменева зірка, яка використовувалася в часи Гетьманату, використання зубчатки на офіцерському кітелі, плетінки на гонитві, введення звання хорунжого [35]. Президент ще на зустрічі з ініціативною групою підтримав ідею заміни «молодшого лейтенанта» на «хорунжого» [22].

Проте не всі пропозиції, які символічно мали намір поєднати сучасну українську армію з військами доби Української революції 1917-1921 рр. мали успіх. Наприклад, проект емблеми офіцерів Генерального штабу, який нагадував історичну емблему часів Гетьманату, був відхилений через позицію самого складу Генерального штабу. Проте ця емблема була використана на тулії кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України [9, с. 132]. У середині 1990-х рр. пропонували затвердити військові звання та рангові знаки, які використовувалися у період Визвольних змагань, найвищою нагородою мав бути орден Золотого Хреста [9, с. 114]. Свого часу І. Калинець була ініціатором запровадження ордену О. Степанів для жінок-військовослужбовців ЗСУ. За свідченням Голови Львівської обласної організації Спілки офіцерів України П. Костюка, було ініційовано також присвоєння одній із військових частин імені О. Степанів [12]. Виношуються плани про присвоєння одній із частин імені Є. Коновальця, це передбачено також планом заходів з відзначення 125-річчя від дня його народження [20].

Українські силові структури на початку 1990-х років продовжували перебувати в радянській системі координат, яка їх і створила. Влада не проявляла відчутних ініціатив щодо українізації армії, швидше поєднуючи її з радянською військовою традицією, що проявилось в нумерації і назвах військових частин. З середини 2000-х відбулися поодинокі випадки декомунізації українського війська, які переросли у масштабний процес після Революції гідності. Послідовно у військову сферу впроваджувалася символіка доби Української революції, що багато в чому знайшло своє відображення у військовій формі, продемонстрованій під час урочистостей з нагоди Дня незалежності 24 серпня 2017 р. Цей процес не завершений і триває досі. Остаточо військові частини позбулися своїх радянських назв, проте нумерацію, отриману за радянських часів, зберегли. Неоднозначно проходив процес декомунізації військової освіти, коли різними нормативними актами Президента, Верховної Ради і Кабміну окремі навчальні заклади позбувалися своїх радянських назв, отримували нові назви, пов'язані з національним нарративом, а інші – не зазнали відчутних змін, проявом яких найчастіше було позбавлення закладу імені радянського діяча.

Список використаних джерел та літератури:

1. Армія України. Нові-старі назви і форма для військових частин. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28697316.html> (дата звернення: 20.11.2017).
2. Виступ Президента під час урочистого заходу «Парад військ» з нагоди 26-ої річниці Незалежності України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-urochistogo-zahodu-parad-vijsk-z-42878> (дата звернення: 15.11.2017).
3. Військова частина Львівщини вважає, що «Орден Олександра Невського» – це почесно. URL: https://zaxid.net/viyskova_chastina_lvivshhini_vvazhae_shho_quotordena_oleksandra_nevskogoquot__tse_pochesno_n1055656 (дата звернення: 06.12.2017).
4. Вітання Президента України із Днем Військово-Морських Сил Збройних Сил України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-ukrayini-iz-dnem-vijskovo-morskih-sil-zb-42154> (дата звернення: 01.12.2017).
5. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. URL: <http://ukrlife.org/main/uacrim/daniloff11.htm> (дата звернення 17.10.2017).
6. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія Армії УНР: Начерк бойового шляху. URL: http://www.irekw.internetdsl.pl/zaluzna_duw.html (дата звернення: 09.09.2017).
7. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р.* (м. Київ). Київ, 2009. С. 56.
8. Закон України «Про державні нагороди України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> (дата звернення: 20.10.2017).
9. Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України. Київ, 2014. 232 с.
10. Карпов В. Українська звитяга у символах. Київ, 2016. 421 с.
11. Костюк П. Коли звільняється від радянської спадщини Збройні сили України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1996145-koli-zvilnatsya-vid-radanskoj-spadsini-zbrojni-sili-ukraini.html> (дата звернення 17.10.2017).
12. Костюк П. Стагнація Української армії. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/stagnaciukraienskoiearmiiavtorkostukpetro> (дата звернення: 06.12.2017).
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» 26.05.2005 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/381-2005-%D0%BF> (дата звернення: 01.12.2017).
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшої оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» 13.05.2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/467-2009-%D0%BF> (дата звернення: 02.12.2017).
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Богдана Хмельницького Військовому інституту артилерії при Сумському державному університеті». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2370-99-%D0%BF/ed20001030> (дата звернення: 28.11.2017).
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформу системи військової освіти» 19.08.1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/490-92-p> (дата звернення: 12.12.2017).
17. Президентський полк пропонують перейменувати на Січових стрільців. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_prezidentskij-pol-k-proponuyut-perejmenuvati-na-sichovih-strilciv/732427 (дата звернення: 15.12.2017).
18. Рішення №346 від 13 червня 2007 року «Про звання до Міністра оборони України». URL: www.oblrada.lviv.ua/phocadownload/5/14sesia/346.doc (дата звернення: 16.01.2016).
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імен навчальним закладам» 20.08.2003 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/520-2003-%D1%80> (дата звернення: 20.10.2017).
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 125-річчя від дня народження Євгена Коновальця». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276-2016-%D1%80> (дата звернення: 20.11.2017).
21. Сьогодні Україна продовжує боротьбу за незалежність, розпочату Українською революцією 100 років тому – Президент. URL: <http://www.president.gov.ua/news/sogodni-ukrayina-prodovzhuye-borotbu-za-nezalezhnist-gozroch-41170> (дата звернення: 21.11.2017).
22. У Міноборони презентували нову військову форму. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/07/newuniform.html> (дата звернення: 29.11.2017).
23. Указ Президента України «Питання Головного військово-медичного клінічного ордена Червоної Зірки центру «Головний військовий клінічний госпіталь»» 10.06.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/320/2015> (дата звернення: 20.10.2017).
24. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 р. №1173» 2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1162/2006> (дата звернення: 20.10.2017).
25. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 р. №1173» 18.11.2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6462015-19568> (дата звернення: 20.11.2017).
26. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року №1173» 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2016/> (дата звернення: 21.11.2017).
27. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України»». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/944/98> (дата звернення: 22.11.2017).
28. Указ Президента України «Про звання Герой України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002> (дата звернення: 21.11.2017).

29. Указ Президента України «Про присвоєння імені Петра Франка 7 бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних Сил Збройних Сил України» 28.03.2008 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281/2008> (дата звернення: 22.11.2017).

30. Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України та уточнення деяких найменувань» 23.08.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/234/2017> (дата звернення: 22.11.2017).

31. Указ Президента України «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам» 30.10.2000 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1173/2000/ed20001030> (дата звернення: 22.11.2017).

32. Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим навчальним закладам» 10.11.2000 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1221/2000> (дата звернення: 22.11.2017)

33. Указ Президента України «Про символіку внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України» 28.01.2002 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/75/2002> (25.11.2017).

34. Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 16.05.2005 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005> (дата звернення: 25.11.2017).

35. Українська армія не повинна виглядати огризком радянської. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/08/novaforma.html> (дата звернення: 12.12.2017).